

مقدمه

بر رساله عشق ابو علی سینا

بقلم آقای سید محمد مشکوة

استاد دانشگاه

۲

روش عشق در دامنه گفتار در رشته های ادبی
مشتق در علم ادب بقدری پهناور است که می توان گفت کنایی در ادبیات از عشق، و عاشق و مشوق، تهی نیست. حتی علوم فرعی مقدماتی از قبیل صرف، نحو، معانی، بیان، بدیع، عروض، قافیه، که مقدمه آشناسدن با ذوق سخنوری است، باز هم در پیرامون شواهد عاشقانه فصحا گفتگو دارند. تساجه رسد بکتاب تراجم رجال و تاریخ و محاضرات و غیرها که سراسر

سرگذشت عاشقان، داستانهای عشق بمعنی عام است، و در عشق بمعنی خاص هم: یا فصول جداگانه ساخته اند، مانند عیون الاخبار ابن قتیبه و مروج الذهب مسعودی و یا گفتار عشق و عشاق در آنها پراکنده است مانند اغانی ابوالفرج و کتب یانوت و غیرها هیچ سر از طوق عشق او نماند هیچ دل از بند زلف او نرسد

اما در اوین شعرا که یکسره نغمه عشق است خواه مانند عاشق چلبی و آقا محمد اصفهانی صریحا بعاشق تخلص کنند یا بالفاظی تخلص کنند که اشاره به عشق در برداشته باشد از قبیل مشتاق، شوقی، وصال، طالب، بیدل، فغانی، و امثال اینها خواه بهیچیک از اینها تخلص نمایند چه فرقه اخیر هم اغلب همچون حلاج، و ابن فارض، و عروه بن حزام و همچون و بابا طاهر، و مولوی، و همایون اسفرائینی و غیرهم به عشق و عاشق حقیقی یا مجازی معروف و مشهورند، و حقا شاعری بی عشق متعذر است، نه متعسر، نهایت امر نوای عشق را بعضی شعرا در پرده داستانهای تاریخی سروده اند، چون فردوسی، و برخی بی پرده دم از عشق می زنند مانند حافظ، و سعدی:

داستان عشق یک افسانه نبود بیش لیک هر کسی طور دگر می گوید آن افسانه را و باز آمیش پیدا شده است که فرقه دوم بیشتر اهل ذوق را شیفته گفتار خویش می سازند.

ولی هه چنانکه آینه را چون در مقابل آفتاب نگاه دارند سایه بر زمین می افکنند و شعاع آفتاب را بسوی بالا برمی گرداند، ظهور عشق هم در عالم ادب، که گویا برزخ است میان

عشق در علم ادب
الادو پهلوت

تجرم ، و تاریکی طبیعت - و مجرد - و روشنی عرفان ، و حکمت همچنین است .

چون جمالش صد هزاران روی داشت
بود در هر روی دیداری دگر

عشق حیوانی شهوانی

گاهی عشق بمرحله حیوانی طبیعی نزدیک می شود و بیهانه تقویت باه (که از مسائل پزشکی است) کتاب الفیه شلفیه و : المناکحه و الفاتحة و صنم النخیال (که مصنف صورت محبوبه را کشیده و برای هر عضوی رایات مناسب آورده) و علم - الفنیج ۲ ، افسانه ها ، و تأثر های عشقی ، و شعرهایی که در اطراف شهوت جانوری و قضاء و طر ساخته شده است ، بوجود می آید : که کتاب نکاح - و کتاب الحدود در علم فقه ، و مباحث مهلکات در علم اخلاق ، و قوانین منافیات عفت ، و امثالها برای جلوگیری از طغیان و مضرات فردی و اجتماعی آن وضع شده است و نزدیک باین قبیل است کتابهای : سحر المیون ، روضة المزبان ، رشف الزلال ، (یا مقامة لنساء) - تحفة العروس که همه در مصر چاپ شده ، و رشد اللیب و الجوارى المنشآت ، و جلوة المناق ، که نسخه خطی آنها در کتابخانه دارالکتب مصر موجود است ۲ و نظایر اینها . ولی :

عشق بازان دگرند و عشق سازان دگرند :

عشقی که نه عشق چاردا نیست   بازبچه شهوت جوانیست
عشق آینه بلند نور است   شهوت ز حساب عشق دوراست

عشق نفسانی ادبی و گاهی عشق بمرحله فسانه‌ای، و مجرد نزدیک میشود و قصه‌های ۴: خسرو

۱ - رجوع کنید به‌عاشی چهار مقاله بقلم دانشمند بزرگوار آقای قزوینی چاپ لیدن ص ۱۷۷ ، ۱۷۸ .

۲ - نگاه کنید بکشف الظنون چاپ استنبول ج ۱ ص ۱۶۸ ، ج ۲ ص ۸۱ . ۱۵۹ ، ۵۳۳ .

۳ - نگاه کنید بفرست دارالکتب چاپ مصر ج ۳ ص : ۵۷ ، ۸۵ ، ۱۷۰ ، ۱۷۴ .
۴ - ما در اینجا نخواستیم داستانهای عشقی را فهرست کنیم ، یا شرح بدهیم ، بلکه مقصود اشاره و نمونه ایست و الا از روزگاران قدیم افسانه بویژه افسانه‌های عشقی میان ملل : فرس ، روم ، هند ، و غیر هم رائج بوده است و از کهن ترین کتابهای که درین مقوله بدست است ، کتاب هزار و یکشب ، کلیله و دمنه ، سند بادنامه ، و غیره است .

در صدر اسلام هم جماعتی از قبیل عبدالله بن المقفع ، و سهل بن هارون ، و ابن عبیدوس الجهبشیری صاحب کتاب الوزراء ، و ابن ولاد ، و علی بن هارون ، و عتابی و جمعی دیگر بافسانه نویسی معروف بودند ، در کتاب الفهرست (ص ۴۲۲ - ۴۲۸) گوید : > خلفای عباسی بخصوص المقتدر بافسانه و داستان میل و علاقه شدید نشان می

شیرین^۱ و شیرین و فرهاد، و امق و عنذرا^۲، مهر و مشتری، ناز و نیاز^۳ مخصوصاً یوسف زلیخا؛

دنباله حاشیه صفحه پیش

دادند « نگارنده گوید: تا بحال هم مردم فرقی نکرده اند، بلکه حالا هم افسانه نویسیها امثال جرجی زیدان بسیاریند، و کتب افسانه پیش از سایر کتابها خریدار دارد، فهرستهای مکاتب معروف بابها و مجلدات جداگانه برای کتب قصص و روایات پرداخته اند، یاورقی روزنامه ها همیشه ویژه داستانهاست، و مرغوبتر از اینهمه داستانهائست که جلوه عشق را روشنتر بنمایاند، سبب هم ظاهراً اینست: که غریزه عشق در همه هست، ولی بیشتر مردم پای تکامل از مرتبه حس و خیال فراتر ننهاده اند، و حقیقت عشق را جز درجاء عوارض خیالی، و علاقه های حسی نمی شناسند و ازین روست: که خداوند متعال در قرآن کریم و پیغمبران علیهم السلام هم بموجب کلم الناس علی قدر عقولهم، بضرب المثل مردم را بحقایق آشنا ساختند، و آنها را ببهشتی که فیها ما تشبیه الانفس و تلذذ الاعین، و بعالم برزخ، و صورتهای برزخی که مناسب مراتب ادراک آنهاست وعده و نوید دادند.

۱ — مانند: خسرو شیرین نظامی (متوفی سال ۵۹۶) و امیر خسرو دهلوی (متوفی به سال ۷۲۵) که در رجب ۶۹۶ بانجام رسیده، و خسرو شیرین وحشی، و غیر هم، (نگاه کنید بکشف الظنون ج: ۱ ص ۴۶۲).

۲ — ظاهراً در دوره اسلامی قدیمترین کسی که بنام « الوامق و العذراء » کتاب نوشته، سهل بن هارون است، که جا حظ در مصنفات خود از وی نقل میکند، نگاه کنید به کتات الفهرست چاپ مصر ص ۱۷۴ حاجی خلیفه باین اسم سه کتاب در فارسی از نصیحی و ضمیمی و عنصری و سه کتاب در ترکی معرفی کرده است.

۳ — نگاه کنید بکشف الظنون ج: ۲ ص ۵۷۶، ۵۸۰، ۶۱۴، ۶۲۷.

۴ — بعد از قرآن کریم، و تفسیر هائی که بخصوص به سوره یوسف نوشته شده از جمله تفسیر سوره یوسف چاپ استنبول منسوب بقرالی، و سه تفسیر دیگر این سوره که حاجی خلیفه در کشف الظنون (ج: ۱ ص ۳۱۱) معرفی کرده جمعی در پیرامون قصه یوسف نظاماً و نثرأ کتاب نوشته اند، از قبیل: « زهر الکمام » و بقول حاجی خلیفه « مجالس قصه یوسف » تصنیف عمر بن ابراهیم الاوسی الانصاری که دوبار در مصر چاپ شده، نگاه کنید بمعجم المطبوعات (ج: ۱ ص ۴۹۹) و « القصد المطلب فی قصه سیدنا یعقوب » که در قاهره بسال ۱۹۲۶ م چاپ شده است، و « القصه الهمدانیة » که نسخه خطی آن در دارالکتب مصر موجود است (فهرسة الدارج ۴ ص ۹۷ — ۹۸) و « عنوان التوفیق فی قصه سیدنا یوسف الصدیق » تألیف یکی از معاصرین که از روی « کتاب العرائس » تصنیف ابواسحق الثعلبی (متوفی بسال ۴۲۷) قصه حضرت

لیلی و مجنون ، سلمان و ابراهیم ، و رقصهای مجالس متصوفه و نظائر اینها پیدامیشود.
 ای تورا با هر دلی رازی دگر هر گداز ابا درت آزی دگر
 سدهزاران برده دارد عشق دوست میکند هر پرده آوازی دگر

تصنیفات ادبا در و گاهی هم در علم ادب مستقلاً بعنوان «عشق» کتابها ،
 و تصنیفات دیده میشود ، که در بنگونه کتب عموماً لطافت
 عشق نفسانی از کشفات طبیعی افزون است و بسبب شدت مناسبت
 با رساله حاضر برخی از این قبیل کتابها را در اینجا حتی الامکان بترتیب تاریخی فهرست
 می کنیم .

بقیه حاشیه صفحه پیش

یوسف را انتخاب نموده ، و بقالب تمثیلی در آورده و بسال ۱۳۰۲ در مصر چاپ
 شده است ، و بیک نسخه دیگر که مصنفش نامعلوم است و در دارالکتب مصر موجود
 می باشد .

در زبان فارسی هم وحشی و جامی و غیرهم قصه یوسف زلیخا را بنظم آورده
 اند و معروف است صاحب کشف الظنون از ترکی و فارسی بنام « یوسف زلیخا »
 ۱۴ کتاب معرفی کرده است نگاه کنید با آخر کشف الظنون و بعنوان «مونس الشاق»
 و بنام « لیلی و مجنون » ۶ کتاب فارسی ، و ۹ کتاب ترکی .

آفت عاشقی همین نه ز ماست که نخست این زانیا برخاست
 یافت بر یوسف از زلیخا دست در جهان خود دست عشق که رست

۱ - داستان سلمان و ابراهیم بقلم حنین بن اسحاق از یونانی عبری ترجمه شده و این
 ترجمه یکبار در آخر مجموعه تسع رسائل ابن سینا در مطبعة الجوامب استنبول بسال ۱۲۹۸ به
 چاپ رسیده ، بار دیگر با اندک تصرف و اختصار ، از روی نسخه قدیمی در طهران
 در حاشیه شرح اشارات خواجه (ص ۲۱۱-۲۱۳) در سال ۱۳۰۵ ، ولی هر دو نسخه
 سفلوط است بخصوص نسخه چاپ استنبول .

ابن سینا نیز قصه بهمین نام ساخته است ، و در اشارات و در رساله قضا و قدر
 خود بدان اشاره نموده ، خلاصه هر دو قصه را حکیم طوسی در شرح اشارات ایراد
 نموده است ، همین فصل از متن ، و شرح اشارات در دنبال ترجمه حنین چاپ استنبول به
 چاپ رسیده است .

مولانا عبدالرحمن جامی (مترقی بسال ۸۹۸) سلمان و ابراهیم را فارسی به
 نظم آورده ، که معروف است .

۲ - کتابهایی را که در پیرامون عشق مجازی بعنوانهای مختلف ادبی تصنیف
 شده است اگر کسی احصاء کند خود فهرستی بزرگ خواهد شد ، این النندیم به
 تنهایی در کتاب «الفهرست» (چاپ مصر ص ۴۲۵ - ۴۲۸) در چهار باب که به

۱ - کتاب «شرح الهوی» تصنیف علی بن عبیده الریحانی از کتاب مأمون که قصه پرسش مأمون از حقیقت عشق در مجلسی که او و یحیی بن اکثم ، و شامه بنت اشرس حاضر بودند معروفست ، و یاقوت در مجمع الادب ۱ آنرا ذیل شرح حال وی نگاشته و باندک اختلاف در تزیین الاسواق^۲ و کشکول بهائی^۳ و غیرها نیز مذکور است .

۲ - «الزمره» تصنیف ابی بکر محمد بن داری الظاهری الاصفهانی (متوفی بسال ۲۹۷) که عربی است و جلد اول آن در کتابخانه خدیوی مصر موجود است .
 ۳ - « اقتداح زنادالاشواق و استرجاع شوارد العشاق » تصنیف مسعودی صاحب مروج الذهب (متوفی بسال ۳۴۵ یا ۳۴۶) که صاحب تزیین الاسواق^۴ است ، و از آن نقل کرده است^۵.

۴ - (کتاب ربیع التیمم فی اخبارالعشاق) تصنیف حسن بن عبدالرحمن خلادالرامهریزی (متوفی بسال ۳۶۰) است^۶.

بقیه از حاشیه صفحه پیش

نام عشق ، و عشاق پرداخته یکصد و سی کتاب نشان داده است ، با اینکه وی بسیاری از اینگونه تصنیفات را ذیل شرح حال مصنفان نامبرده ، و اینجا تکرار ننموده است و پیدا است که ابن الندیم جمیع مصنفات مسلمین را ندیده بوده ، و همه این کتابها در ظرف یکقرن ونیم (از حدود ۲۰۰ تا ۳۷۷ هجری که زمان تصنیف الفهرست است) بوجود آمده است ، یاقوت در مجمع الادب (ج : ۵ ص ۳۰۹ - ۳۱۸) ذیل شرح حال علی محمد بن المدائنی (۱۳۵ - ۲۲۵) بیست کتاب به عنوان « کتبه فی... » برشمرده است ، و معلوم است که از آن تاریخ : تا امروز که نزدیک هزار سال گذشته است ، شماره این قبیل کتب تاچه حدودی بالا رفته است .

- ۱ - ج : ۵ - ص ۲۶۸ - ۲۷۱ .
 ۲ - چاپ مصر ۱۳۵۰ ص ۱۰ .
 ۳ - چاپ نجم الدوله ص ۱۰ .
 ۴ - نگاه کنید به فهرست کتابخانه چاپ مصر ۱۳۰۷ - ج ۴ - ص ۲۶۰ - ۲۶۹ . و تزیین الاسواق ص ۱۵۸ .
 ۵ - نگاه کنید بتزیین الاسواق ص ۱۴۹ .
 ۶ - رجوع کنید بکتاب « الفهرست » چاپ مصر ص ۲۲۰ - ۲۲۱ و مجمع الادب - ج : ۳ ص ۱۳۹ - ۱۴۰ .